

АНОТАЦІЯ

Журавська О.В. Антропо-соціальні джерела формування права: філософсько-правовий вимір. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2021.

Дисертація є комплексним науковим філософсько-правовим дослідженням антропо-соціальних джерел формування права, що дозволило розкрити їх сутність та виділити видові особливості та характеристики. Джерела формування права виведено із двох великих сфер: антропної (людиномірної) та соціальної. Визначено головне методологічне завдання джерел формування права - виступати критерієм адекватності оцінки змісту позитивного права.

Встановлено, що джерела формування права - це антропні та соціальні чинники, які впливають на формування (утворення і розвиток) права. Серед антропних чинників виділено: природу людини та правову свідомість. Серед соціальних чинників виокремлено: правову культуру, правові цінності та принципи права.

Методологія дослідження базується розумінні духу як характеристики людини, що дозволяє стати їй джерелом осмисленого перетворення реальності, зокрема правової реальності, а також розуміння людської гідності як вищого прояву духовності, вищої соціально-правової цінності та похідних від неї цінностей (справедливості, свободи і рівності), що дозволило під гуманістичних кутом зору обґрунтувати антропо-соціальні джерела формування права.

Системотворчими у дослідженні, виходячи з його завдань і мети, визначено антропологічний та соціальний підходи. При дослідженні антропо-

соціальних джерел формування права, в першу чергу звертається увага на те, що право є результатом природи людини як «міри усіх речей». Важливість соціальної складової джерел формування права підкреслено в сенсі матеріального (неідеального) джерела права, як соціально-економічних відносин, що обумовлюють виникнення, розвиток і зміст права. Доведено, що виникнення права можливе лише в суспільстві, яке визначає межі людського існування, в яких людина усвідомлює свою причетність до цілого і прагне до нього.

Охарактеризовано людину і право контексті антропологічного підходу як сторони, які наділені взаємними креативними властивостями: людина творить право та формує правову реальність, а право відіграє провідну роль в творенні таких людських форм існування, що відповідають критеріям цивілізованості. Дослідження антропо-соціальних джерел формування права проведено відштовхуючись від кореляції «образу людини» і «образу права». Її суть полягає в тому, що «образ права» (праворозуміння) орієнтується на відповідний образ людини. Універсальним образом людини, який обумовлює образ права, є образ «людини моральної», оскільки він виявляється здатним легітимізувати право як безумовну цінність, що не зводиться до ніяких інших цінностей.

Доведено, що природа людини як антропологічне джерело формування права проявляється через взаємозв'язок та взаємозумовленість розуму і волі людини, що може бути реалізовано через поняття людської гідності. Людська гідність як антропна і соціальна цінність обумовлює всі інші цінності і, як концентрований вираз природи (сутності) людини, виступає джерелом формування права. Саме людська гідність породжує ставлення суспільства до людини як найвищої соціальної цінності, що вимагає визнання її прав та свобод. Людська гідність розглядається як джерело прав і свобод людини як на міжнародному (ООН, Рада Європи, ЄС),

та і на національному рівні (Конституція України та рішення Конституційного Суду України).

Встановлено, що правосвідомість є джерелом формування права в ідеологічному (ідеальному) значенні, що охоплює правові ідеї, доктрини, вчення, які є найбільш цінними для суспільства. В ідеологічному розумінні джерела формування права містяться в правових ідеях, що має важливу роль в процесі формування позитивного права. Оскільки ідея передує праву, спочатку з'являється уявлення про належне право, яке може бути закріплене у позитивному праві. І хоча ідея права має лише потенційну реальність, вона є настільки істотною, що легітимує позитивне право. Ідея права, як джерело формування права, розглядається як така, що є ідеальним аспектом буття і втілюється, об'єктивується в нормах і принципах позитивного права.

Охарактеризовано правові позиції Конституційного Суду, як офіційної правової доктрини. Правові позиції визначено як такі, що пропонують суспільству систему стійких ціннісних орієнтирів правового регулювання, які є офіційними стандартами адекватного розуміння змісту конституційних положень. Це розширює смислову наповненість поняття «джерело формування права» на рівні офіційної доктрини і підкреслює доцільність застосування так званого «широкого підходу» до джерел права. У результаті застосування вказаного підходу, розуміння права сьогодні не обмежується лише законодавством як однією із форм права, що відображено, зокрема, у рішенні Конституційного Суду України про призначення більш м'якого покарання.

Доведено, що правова культура, як джерело формування права, є одним із найбільш багатогранних явищ, оскільки являє собою систему всіх позитивних проявів правової дійсності (правових цінностей), яка сконцентрувала в собі досягнення юридичної науки і практики. Правова культура виступає внутрішньою духовною стороною права в суспільстві, глибоко пронизує право, правосвідомість та всю правову діяльність. Правова

культура відображає також міру акцептування правових цінностей, що є показником правової еволюції людини і суспільства.

Правова культура розвивається як всередині конкретного суспільства, так і у взаємодії з іншими культурами. Тому виникнення права і правовий розвиток обумовлено як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Взаємовплив кількох правових культур проявляється, насамперед, у формі рецепції права, тобто запозичення кращих зразків правового регулювання іншої держави чи іншої епохи. Соціально-антропологічним джерелом формування права в цьому випадку можна вважати єдність різних правових культур, що призводять в подальшому до розвитку права.

Зроблено висновок про наявність генетичного рівня правої культури, спільного для всіх людей і суспільств, що свідчить про наявність універсальних культурних джерел формування права для всіх культур і правових систем. Правильність цього висновку підтверджує прийняття ООН у 1948 році Загальної декларації прав людини, яка закріпила каталог спільних для всього людства ціннісних універсалій.

Доведено, що важливою складовою правової культури є правова ментальність суспільства, оскільки вона є тим культурним спадком, що відображає антропологічну та соціальну природу права конкретного соціуму. Без врахування правової ментальності (звичаїв, традицій) як джерела формування права, позитивне право не зможе ефективно виконувати свою регулятивну функцію.

Визначено, що правова культура як антропо-соціальне джерело формування права являє собою систему правових цінностей, які є домінуючими і загально визнаними у суспільстві. Правова культура дозволяє виявляти особливості права, а її використання як методологічного інструментарію дозволяє виявити і зняти суперечності між правовими цінностями та сформувати їх ієрархію.

Доведено, що в основі системи джерел права лежать певні цінності, базові характеристики права: людська гідність, свобода, рівність, справедливість та ін. Джерело права стає затребуваним, якщо запропонована ним модель поведінки забезпечує захист, забезпечення, відтворення соціально визнаної цінності, яка є значимою для суспільства. Цінності задають праву мету, визначають принципи права, а правова норма завжди повинна завжди відповідати цінності, транслюючи її втілення в своєму нормативному змісті. Як джерела формування права основні правові цінності входять у правову систему і набувають нормативного характеру шляхом втілення у нормах позитивного права. Таким чином правові цінності (людська гідність, рівність, свобода і справедливість) через свою антропо-соціальну джерельну природу чинять вплив на діюче позитивне право.

Охарактеризовано принципи права як джерела формування права, що пояснено актуалізацією загальних принципів права як соціокультурно обумовлених. Встановлено, що представники позитивіського типу праворозуміння не відносять принципи права до джерел права, оскільки вони не визнають правом ті явища правової реальності, які не регламентовані державою. Представники природного праворозуміння приділяють велику увагу неписаним принципам, які лежать в основі писаних законів (Р. Дворкін). Представники інтегративного праворозуміння розглядають правові принципи як вимоги узгоджувати власні дії з системою правових цінностей, що є джерелом формування законодавства правової держави (М. ван Хук). Легалізація чи пряме законодавче закріплення принципів права, хоч і не завжди необхідне, проте забезпечує легітимність законодавства.

Доведено, що принципи права суттєво впливають на правотворчість і правозастосування, оскільки вони виступають безпосереднім орієнтиром для законодавця та в процесі правозастосування, але в той же час вони надають і самостійний вплив на суспільні відносини, що підлягають правовому регулюванню. Регулюючий вплив принципів права на суспільні відносини є

опосередкованим, оскільки вони втілюються в нормах права і регулюють суспільні відносини через механізм дії цих норм. Однак принципи права можуть виступати і безпосередніми регуляторами суспільних відносин, тобто самостійними формальними джерелами права у випадку виявлення прогалини в праві, коли потрібно застосувати аналогію права.

Встановлено, що принципи права є вихідною моральною (Л. Фуллер) й організаційною основою виникнення, розвитку і функціонування права, вони виступають сполучною ланкою між мораллю і правом. Цим зумовлене аксіологічне наповнення і легітимаційна природа загальних принципів права щодо позитивного права. Загальні принципи права розглядають як найбільш важливі, фундаментальні вимоги, на яких ґрунтується право як соціальний регулятор, чим підкреслюється джерельний характер принципів права щодо формування позитивного права та всього процесу правового регулювання.

З'ясовано, що джерельна властивість принципів права закладена у Статуті Міжнародного Суду ООН, який у ст.38 ч.1 містить положення, що Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує, крім міжнародних конвенцій та міжнародних звичаїв, загальні принципи права, визнані цивілізованими націями. Сьогодні зміст поняття "загальні принципи права" розвивається шляхом визнання таких принципів не лише джерелами формування права, а й формами права в усіх правових системах. Принципи, як такі, що відсилають до першопричин, визнано джерелом норм і правил, а також визнано такими, що надають структурованість, зв'язаність і легітимність правовим нормам і правовій системі в цілому (Перша доповідь про загальні принципи права, ООН, 2019 р.).

Ключові слова: джерела права, джерела формування права, природа людини, людська гідність, справедливість, свобода, рівність, правосвідомість, правова культура, правові цінності, принципи права.

SUMMARY

Zhuravska O.V. Anthro-social sources of law formation: philosopho-legal aspect. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 081 Law. – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Regional Council, Khmelnytskyi, 2021.

The dissertation is a complex science-based philosophical and legal study of anthropological and social sources of the formation of law, which made it possible to reveal their essence and determine specific features and characteristics. The sources of the formation of law have been derived from two large spheres: social and anthropic (human-like). The main methodological task of the sources of the law formation was defined, that is to function as a criterion for the adequacy of the assessment of the positive law content.

It has been established that the sources of the formation of law are anthropic and social factors influencing the formation (creation and development) of law. Human nature and legal consciousness are distinguished among the anthropic factors. Legal culture, legal values and principles of law are indicated among the social factors.

The research methodology is based on understanding the spirit as a characteristic of a person, allowing him/her to become a source of meaningful transformation of reality, in particular, legal reality, as well as understanding human dignity as the highest manifestation of spirituality, the highest social and legal value and derived values (justice, freedom and equality), which made it possible, from a humanistic point of view, to substantiate the anthropological and social sources of the formation of law.

Anthropological and social approaches are defined as systematic in the study, proceeding from its tasks and goals. In reviewing the anthropological and social sources of the formation of law, first of all, attention is drawn to the fact that law is the result of human nature as a “measure of all things”. The importance of the social component of the sources of the formation of law is emphasized in the sense of the material (imperfect) source of law as social and economic relations that determine the emergence, development and content of the law. It has been proved that the emergence of law is possible only in a society that defines the limits of human existence, in which a person is aware of his/her involvement in the whole and strives for it.

Human and law are characterized in the context of the anthropological approach as parties that are endowed with mutual creative properties: a person creates law and forms legal reality, and law plays a leading role in creating such human forms of existence that meet the criteria of civilization. The study of anthropological and social sources of the formation of law was carried out based on the correlation of the "image of a person" and "image of law". Its essence lies in the fact that the “image of law” (legal thinking) is guided by the corresponding image of a person. The universal image of a person who determines the image of law is the image of a “moral person” since he/she can legitimize law as an unconditional value that cannot be reduced to any other value.

It has been proved that human nature as an anthropological source of the formation of law is manifested through the interrelation and interdependence of the mind and will of a person, which can be realized through the concept of human dignity. Human dignity as an anthropic and social value determines all other qualities and, as a concentrated expression of the nature (essence) of a person, acts as a source of formation of law. It is human dignity that gives rise to the attitude of society towards man as the highest social value, which requires the recognition of his/her rights and freedoms. Human dignity is considered as a source of human rights and freedoms both at the international (UN, the Council of Europe, EU) and

at the national level (the Constitution of Ukraine and the decision of the Constitutional Court of Ukraine).

It has been established that legal consciousness is the source of the formation of law in an ideological (ideal) meaning, covering legal ideas, doctrines, teachings that are most valuable for society. In the ideological understanding, the sources of the formation of law are the legal ideas, which play a significant role in the procedure of formation of the positive law. Since the idea precedes the law, the concept of the proper law appears first, which can be fixed in positive law. And although the idea of law has only a potential reality, it is so essential that it legitimizes positive law. The idea of law, as a source of the formation of law, is considered as an ideal aspect of being and is embodied, objectified in the norms and principles of positive law.

The legal positions of the Constitutional Court as an official legal doctrine were defined. Legal positions are determined as such that offer to the society a system of stable value orientations of legal regulation, which are the official standards for an adequate understanding of the content of constitutional provisions. It expands the semantic content of the concept of "the source of formation of law" at the level of official doctrine and emphasizes the feasibility of applying the so-called "broad approach" to sources of law. As a result of the application of this approach, the understanding of law today is not limited only by legislation as one of the forms of law, which is reflected in the decision of the Constitutional Court of Ukraine on the appointment of a lighter punishment.

It is proved that legal culture as a source of the formation of law is one of the most multifaceted phenomena since it is a system of all positive manifestations of legal reality (legal values), which has concentrated the achievement of legal science and practice. Legal culture acts as the inner spiritual side of the law in society, deeply permeates law, legal consciousness, and all legal activity. Legal culture also reflects the degree of acceptance of legal values, which is an indicator of the legal evolution of a person and society.

Legal culture is being developed both within a specific society and in interaction with other cultures. Therefore, the emergence of law and legal development is grounded both on internal and external factors. The mutual influence of several legal cultures is manifested primarily in the form of the reception of law, that is borrowing of the best examples of legal regulation of other states or historical periods. The anthropological and social source of the formation of law, in this case, can be considered the unity of different legal cultures, leading further to the development of law.

It has been concluded that there is a genetic level of legal culture common to all people and societies, which indicates the presence of universal cultural sources for the formation of law for all cultures and legal systems. The correctness of this conclusion is confirmed by the adoption by the UN in 1948 of the Universal Declaration of Human Rights, which consolidated the catalogue of value universals common to all humankind.

It has been proved that a relevant component of legal culture is the legal mentality of society since it is the cultural heritage that reflects the anthropological and social nature of the law of a particular community. Without considering the legal mentality (customs, traditions) as a source of the formation of law, positive law will not be able to ensure performance of its regulatory function.

It has been determined that legal culture as an anthropological and social source of the formation of law is a system of legal values that are dominant and generally recognized in society. Legal culture provides for identification of the features of the law, and its use as a methodological toolkit allows to find out and set aside contradictions between legal values and to form their hierarchy.

It has been proved that the system of sources of law is founded on values, the main characteristics of law: human dignity, freedom, equality, justice, etc. The source of the law becomes in demand if the proposed model of behaviour provides protection, provision, reproduction of a socially recognized value that is significant for the society. Values define the goal of the law, the principles of law; a legal

norm should always correspond to values demonstrating them in its normative content. As sources of the formation of law, the principal legal values are included in the legal system and obtain a normative character by the embodiment in the norms of positive law. Thus, legal values (human dignity, equality, freedom, and justice), through their anthropological and social source nature, influence the effective positive law.

The principles of law are described as sources of the formation of law; it is explained by the actualization of the general principles of law grounded on social and cultural basis. It has been established that representatives of the positivist type of legal thinking do not attribute the principles of law to sources of law since they do not recognize as law the phenomena of legal reality that are not regulated by the state. Representatives of natural legal thinking pay great attention to the unwritten principles that underlie the written laws (R. Dvorkin). Representatives of integrative legal thinking consider legal principles as requirements to coordinate their actions with the system of legal values, which are the source of the formation of the legislation of the law-governed state (M. van Hook). Legalization or direct legislative consolidation of the principles of law, although not always necessary, nevertheless ensures the legitimacy of legislation.

It has been proved that the principles of law have a significant impact on law-making and law application, since they act as a direct guideline for the legislator and in the process of law application; but, at the same time, they also exert an independent influence on public relations that are subject of legal regulation. The regulating influence of the principles of law on public relations is indirect since they are embodied in the norms of law and regulate social relations through the mechanism of action of these norms. However, the principles of law can also function as direct regulators of social relations, that is, independent formal sources of law if gaps in law are found when the analogy of law should be applied.

It has been established that the principles of law are the initial moral (Lon L. Fuller) and organizational basis for the emergence, development and

functioning of law; they function as a link between morality and law. It determines the axiological content and the legitimizing nature of the general principles of law concerning positive law. General principles of law are considered as the most crucial, fundamental requirements on which law is based as a social regulator, which emphasizes the source nature of the principles of law in the formation of positive law and the entire process of legal regulation.

It has been established that the Statute of the International Court of Justice proves the legal nature of general principles of law as a source of international law; its Article 38, paragraph 1 contains the provision that the Court, whose function is to decide in accordance with international law such disputes as are submitted to it, shall apply, in addition to international conventions and international customs, to general principles of law, recognized by civilized nations. Today, the content of the concept of «general principles of law» is developing through the recognition of the principles not only as the sources of formation of law but also as forms of law in all legal systems. The principles, which refer to the first sources, are recognized as the sources of the norms and rules and are also identified as those that confer cohesion, coherence and legitimacy to legal standards and the legal system. (First Report on General Principles of Law, UN, 2019).

Keywords: sources of law, sources of formation of law, human nature, human dignity, justice, freedom, equality, legal consciousness, legal culture, legal values, principles of law.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Журавська О.В. Sources of law formation: philosophical and legal dimension. Джерела формування права: філософсько-правовий вимір. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №3 (1). С. 123-127.

2. Журавська О.В. Джерела формування права: окремі методологічні аспекти. *Університетські наукові записки*. 2020. № 1 (73), С. 35-44.

3. Журавська О.В. Онтологічний вимір антропо-соціальних джерел формування права. Актуальні проблеми держави і права. 2021. № 89. С. 15-21.

4. Журавська О.В. Аксиологічні аспекти антропо-соціальних джерел формування права. *Університетські наукові записки*. 2021. № 1 (79). С. 123-131.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дослідження:

5. Журавська О.В. Роль людської гідності в системі засад права. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 109-112.

6. Журавська О.В. Образ людини як антропологічна основа формування права. *Сучасне правотворення : питання теорії та практики* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 31 травня – 1 червня 2019 р. Дніпро : ГО «Правовий світ», 2019. С. 160-161.

7. Журавська О.В. Джерела права : філософсько-правовий погляд. *Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 10–11 квітня 2020 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2020. С. 7-10.

8. Журавська О.В. Методологія дослідження антропо-соціальних джерел формування права. *Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 3–4 квітня 2020 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2020. С.119-122.